

Kimalainen

Tuttua hyönteistä (lat. *bombus*) merkitsevää suomen *kimalainen* sanaa on täysin aiheettomasti pidetty slaavilaisena lainana. Sitä on viime vuosisadasta alkaen verrattu slaavilaisiin kimalaisen nimityksiin. Nämä, so. venäjän *u.melb*, puolan *trzmiel* jne., edellyttävät yhteistä alkumuotoa **čmelb*, jonka č- on syntynyt vielä aiemmasta *k*:sta. Ainakin ulkomaalaiset kielentutkijat hyväksyvät vielä nykyäänkin yleisesti mainitsemani *kimalainen* sanan etymologisen selityksen leimaten sen siis ikivanhaksi slaavilaiseksi lainaksi.

Jo alun kolmatta vuosikymmentä sitten professori J. Kalima käsitteli *kimalainen* sanan alkuperää¹, jolloin hän tuli siihen tulokseen, että sen ja kimalaisen slaavilaisen nimityksen yhteenkuuluvuus on epävarma. Ehdotto-

¹ Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia B XXVII (Helsinki 1932) 66—71.

masti kieltää sitä hän ei tohtinut.² Kalima vertasi *kimalainen* sanaan suomen *kimara* 'hunaja, makeus' substantiivina ynnä muita sanoja. Pitkähkössä kirjoituksessaan hän ei asettanut hyönteistä merkitsevän *kimalainen* sanan rinnalle ennen kaikkea murteissamme kallioimarteesta (*polypodium vulgare*) käytettyä *kiven-kimalainen* nimitystä³ eikä pohtinut sitä, mikä yhteinen ominaisuus on kimalaiselle ja kallioimarteelle niin tunnusmerkillinen, että niiden kummankin nimittämiseen on alettu käyttää *kimalainen* sanaa. Jos kiinnittää huomiota mainitsemaani ilmausten yhtäläisyyteen, niin täysin uskottavan selityksen keksiminen ei mielestäni tuota suuriakaan vaikeuksia.

Vuonna 1951 käsittelin Puolassa ilmestyvässä aikakauskirjassa *Lingua Posnaniensis*⁴ useissa indo-eurooppalaisissa kielissä esiintyvien kimalaista tarkoittavien sanojen syntyhistoriaa. Silloin kiinnitin huomiota myös suomen kielen vastaavaan nimitykseen. Koska vain harvat henkilöt lienevät Suomessa tutustuneet kirjoitukseeni, selostan tarkasteluni tulokset tässä lyhyesti. Samalla esitän muutamia täydentäviä huomautuksia.

Suomen *kimalainen* sanan alkuperää selvitetessä päästään käsittäakseni oikealle tolalle heti, kun otetaan lähtökohdaksi kallioimarteen erinäiset nimitykset. Murteissamme puheena olevalla saniaiskasvilla on sellaisia nimiä kuin *imelä-juuri*, *kiven-imelä*, *kallion-makeinen*, *makea-juuri*, *makiainen*, *mesi-juuri*, *mäen-makeus* ja *mäen-makea*.⁵ Kuten ilman muuta on ymmärrettävissä, nämä ilmaukset selittyvät siitä, että kallioimarteen juurakko maistuu imelältä ollen maullaan lakritsia⁶ muistuttava. Suomen kielen murteista voidaan esittää muitakin tämän kasvin nimityksiä, jotka osaltaan johtavat meidät oikeille raiteille pyrkiessämme selvittämään *kimalainen* sanan syntyä. Sellaisia ovat mm. *kallio-kimala*, *kiven-kimala* ja *kiven-kimara*. Näiden yhdyssanojen jälkiosat *kimala* ja *kimara* edellyttävät tietenkin kaksitavuista kantasanaa, jona todennäköisesti oli **kima*. Tämä on joutunut pois käytännöstä, mutta se jatkaa elämäänsä mainituissa johtimilla *-la* ja *-ra* muodostetuissa sanoissa. Suffikseilla *-la* ja *-ra* johdettiin ennen vanhaan deminutiiveja.⁷ Sellaisia ovat ilmeisesti alkuaan

² Suomen kielen etymologisessa sanakirjassaan Toivonenkaan ei näy pitävän suomalaisen sanan slaavilaisperäisyyttä ehdottomasti aivan mahdottomana. Ainakin minä saan sen käsityksen hänen artikkelinsa sanontamuodosta. Mp. s. 194 luemme näet »*kimalainen* . . . tuskin < kslaav. **kǫmelb* . . . , vaan pikemminkin samaa juurta kuin suom. murt. *kimara* 'hunaja', . . . ».

³ Epätarkka on Kiparskyn äskettäin Virittäjässä (1956, s. 72) esittämä väite, että Kalima on mainitussa kirjoituksessaan kiinnittänyt huomiota kasvinimeen *kivenkimalainen* koettaessaan selittää *kimalainen* sanan alkuperää. Kallioimarteen nimityksiä Kalima ei lainkaan tarkastele kirjoituksessaan. Tosin siinä tavataan yhdyssanat *kivenkimara* ja *kiven-kimala*, mutta niiden merkitystä Kalima ei edes ilmoita.

⁴ *Lingua Posnaniensis* III 187—204.

⁵ Suhonen, *Suomalaiset kasvinimet* (Helsinki 1936) 283—4.

⁶ *Lakritsi* merkitsee, kuten tunnettua, sekin lähtökieleessään kreikassa (*glykýrriza*) alkuaan makeaa juurta'. Ks. esim. Hellquist, *Svensk etymol. ordbok* (1948) s.v. *lakrits*.

⁷ Ks. Hakulinen, *Suomen kielen rakenne ja kehitys I* (Helsinki 1941) 112, 118.

olleet myös *kimala* ja *kimara*. Yhdyssanojen *kiven-kimala* ja *kiven-kimara* jälki-osilla on alkuperäinen merkitys itse asiassa säilyneenä. Sanoilla *kimala* ja *kimara* on niissä olennaisesti sama merkitys kuin sanalla *makeus* kallioimarteen nimityksessä *mäen-makeus*. Yhdyssanan *kiven-kimalainen* jälkiosa *kimalainen* on käsittääkseni alkuperältään *-inen*-johtimella muodostettu adjektiivijohdannainen, joka on substantivoitu kuten *makea* yhdyssanassa *mäen-makea*. Huomat- takoon, että Lönnrotin sanakirjassa tavataan adjektiivi *kimarainen* 'karvaan- imelmä'.

Hyönteistä tarkoittavana sanana *kimalainen* on varmasti varhempi johdan- nainen kuin se *kimalainen*, joka esiintyy kallioimarteen nimityksessä *kiven- kimalainen*. Edellinen juontaa alkunsa jo kantasuomalaiselta ajalta siitäkin päättäen, että sillä on etymologisesti tarkka vastine samamerkityksisessä viron *kimalane* sanassa. Ehkä ei ole aivan mahdotonta ajatella, että jo kantasuo- messa oli olemassa johdannainen *kimala*, josta hyönteisen nimitys *kimalainen* muodostettiin suffiksilla *-inen*. Todennäköisempää on kuitenkin, että johti- menä siinä on *-lainen*, joka on liittynyt nykyisin tuntemattomaan kantasanaan **kima*, siis sanaan, josta puheena olleet *kimala* ja *kimara* sanat johtuvat.

Rohkenen jo nyt väittää, että hyönteisen nimitys *kimalainen* on helposti selitettävissä omaperäiseksi sanaksi, kun ylempänä luetellut kasvinnimet otetaan lähtökohdaksi. Koska kerran kallioimarretta ja mainittua hyönteistä ilmaisemaan käytetään sanoja, jotka ovat ilmeisiä johdannaisia samasta kanta- sanasta, niin edellytyksenä toki on, että niillä on jokin yhteinen ominaisuus, jonka perusteella niille on annettu käsitteellisesti sukulaisia nimityksiä. Ainoa käsite, joka yhdistää kimalaisen ja kallioimarteen, on 'makea neste'. Kuten aikaisemmin jo huomautin, puheena olevan saniaiskasvin juurakko sisältää sokeria. Kimalaiset taas keräävät kukista makeata nestettä, mettä. Siitä päät- täen kantasana **kima*, josta *kimara*, *kimalainen* jne. ovat johdannaisia, merkitsi 'makeata kasvinestettä'.

Luulen, että esittämiäni seikkojen perusteella voimme huoleti sanoa, että *kimalainen* hyönteisen nimityksenä alkuaan merkitsi yksinkertaisesti jotakin sellaista kuin '*kiman, so. makean kasvinesteen kerääjää'. Kimalainen on muissakin kielissä saanut nimensä keräämänsä meden mukaan. Niinpä tšekin 'kimalaista' merkitsevä *medák* on johdettu *med* 'mesi' sanasta suffiksilla *-ák*. Edelleen tähdennettäköön, että virossa mehiläisen nimitys *mesilane* on muo- dostettu liittämällä suffiksi *-lane* (= suomen *-lainen*) sanaan *mesi*, jolla on sama merkitys kuin vastaavalla sanalla suomessa. Muuten suomen murteissa käy- tetään 'kimalaisen' merkityksessä *mesiäinen* sanaa, jossa siinäkin *mesi* on kanta- sanana (johtimena *-iäinen*).

Vatjassa, jossa *k* on kehittynyt *i*:n edellä *tš*:ksi, 'mehiläistä' merkitsevä sana on *tšimo*, joka palautetaan alkumuotoon **kimoj*. Vatjan *tšimo* on kuulu-

nut alun perin niihin *-oi*-loppuisiin nomineihin, jotka ovat johdannaisia *a*-vartaloisista substantiiveista. Tällaisia alkuperäisiä *-oi*-johdannaisia ovat suomen sanat *korvo* (johdettu sanasta *korva*) ja *sanko* (johdettu sanasta *sanka*). Suomen kielessä on suffiksi *i*-aines ainoastaan murteissa säilyneenä (esim. *korvoⁱ*). Kuten näemme, suffiksi *-oi* on merkinnyt näissä sanoissa alkuaan 'sillä varustettua, mitä kantasana ilmaisee'. Niinpä *korvo* sanalla on ilmaistu alusta lähtien 'korvilla varustettua' astiaa. Niin ollen **kimoⁱ* sanan, josta vatjan 'mehiläistä' merkitsevä *tšimo* on syntynyt, alkuperäinen merkitys oli '*kimaa, so. makeata kasvinnestettä kuljettava' hyönteinen.

Yksinäinen laatuaan on myös kolmatta johdannaistyyppiä edustava aunuksen *kimaleh* 'kimalainen'. Kantasanana on tässäkin tapauksessa ollut **kima*.

Herää kysymys kantasanan **kima* kuoleman syystä. Omasta puolestani käsittän kehityksenkulun seuraavanlaiseksi. Sanaa jouduttiin tietenkin ensi sijassa käyttämään kukkien makeasta nesteestä. Tässä merkityksessä sen kanssa on kilpailut jo kantasuomesta lähtien kaksi muuta sanaa, *mesi*: gen. *meden* (= viron *mesi*: gen. *mee* 'mesi, hunaja') ja *mehi*: gen. *mehen* (= etelä-viron *mehi*: gen. *mehi* 'mesi, hunaja'). Suomen *mehi* sanan käyttö rajoittuu nykyisin murteisiin, joissa sillä on Lönnrotin sanakirjan mukaan merkitykset 'neste, mehu, mesi'. On helposti ymmärrettävissä, että mainitut kolme sanaa, joilla oli lähimain sama merkitystehtävä, eivät voineet ajanoloon viihtyä rinnan. Yleiskielessä *mesi* suoriutui kilpailusta voittajana. Puheena ollut **kima* hävisi jo varhain käytöstä, ja *mehi* jäi vain murreosanana elämään.

'Mehiläistä' merkitsevä sanana kantasuomessa oli alkuaan **me(k)si*. Tätä käsitystä tukevat kaikki etäsuokukielissä tavattavat 'mehiläistä' tarkoittavat sukulaissanat: mokšamord. *mēs*, ersamord. *mekš*, tšer. *mükš*, syrj. *moš*, votj. *muš*. Näitä sanoja pidetään ikivanhoina arjalaisina lainoina, ehkä täydellä syyllä. Ne yhdistetään 'kärpäsen' merkityksessä käytettyihin muinaisintian *makš*, *mākšā* ja *mākšikā* sanoihin sekä avestankieliseen 'kärpäsen' nimitykseen *maxš-*.⁸ Böhtlingkin sanskritin sanakirjassa mainitaan ainoastaan *mākšikā* sanan ilmaisevan myös 'mehiläistä'. Verrattaessa suomalais-ugrilaisia sanoja arjalaisiin merkitysten erilaisuus ei tuota vaikeuksia, kunhan vain muistamme, että mehiläinen oli usein muinaisajan ihmisen käsityksen mukaan pelkkä »mesikärpänen».⁹ Koska hyönteisiä merkitsevät sanat olivat kantasuomessa yleisesti johdannaisia, jotka oli muodostettu erilaisilla *-nen*-loppuisilla suffikkeilla (*-lainen*, *-iainen* jne.), niin **meši* tai siitä syntyneeseen **mehi* sanaan liitettiin johdin *-läinen*, joten saatiin **mešiläinen* tai **mehiläinen* (> suomen *mehiläinen*, eteläviron *mehiläne* 'mehiläinen'). Mallina saattoi kantasuomessa

⁸ Ks. mm. Jacobsohn, *Arier und Ugrofinnen* (Göttingen 1922) 161—3; Kalima, *Germanen und Indogermanen*, *Festschrift für Herman Hirt II* (Heidelberg 1936) 202, 204.

⁹ Ks. Schrader, *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde I* (Berlin / Leipzig 1932^a) 139.

tällöin hyvinkin olla **kimalainen*. Koska tämän rinnalla oli kantasana **kima* 'makea kasvineste', niin kantasuomen **mehiläinen* johdannaisestakin irrotettiin kantasana **mehi* merkitykseen 'mesi'. Suomen kielessä *mehi* on liittynyt *e*-vartaloisten substantiivien taivutukseen, jota vastoin viron *mehi* on *i*-vartaloinen¹⁰. Lopuksi todettakoon, että kansanomaisessa kielessä *mehiläinen* sanaa käytetään myös 'kimalaisen' merkityksessä.

EINO NIEMINEN

Finn. *kimalainen* 'Hummel'

Aus finn. *kimalainen* 'Hummel', das man ohne allen Anlass als urslavisches Lehnwort an eine frühurslavische Vorstufe von **čmelb* (> russ. *ш.мелб* 'ds.' usw.) angeschlossen hat, und den Bezeichnungen für 'Engelsüß (Polypodium vulgare)' *kiven-kimala*, *kiven-kimara* und *kiven-kimalainen* ist ein ausgestorbenes Urwort **kima* 'süßer Pflanzensaft' zu erschliessen (vgl. KALIMA *Annales Academiae Scientiarum Fennicae* B XXVII, 1932, S. 66—). Wotisch *čšimo* 'Biene' (< **kimoi*) ist eine Ableitung von **kima*. Die ursprüngliche Bedeutung von *kimalainen* und **kimoi* war etwa 'honigbeladenes Insekt'. Im Urostseefinn. wurde das althergebrachte Wort für 'Biene' **me(k)ši* > **mehi*, das wohl

eine uralte Entlehnung aus dem Arischen war, durch Suffix *-läinen* erweitert (> finn. *mehiläinen* 'Biene, Hummel'). Wohl nach dem Vorbild von **kimalainen* (> finn. *kimalainen*): **kima* wurde im Urostseefinn. die retrograde Ableitung **meši* > **mehi* (> finn. *mehi* 'Flüssigkeit, Saft; Honig', estn. *mehi* 'Honig') im Sinne von 'Honig' neu geschaffen. Älter als *mehi* ist im Ostseefinn. *mesi* 'Honig'. Unter solchen Umständen lagen *mesi*, *mehi* und **kima* als mehr oder weniger synonyme Ausdrücke nebeneinander. Auf die Dauer konnte ein solcher Überfluss sich nicht erhalten. Das Wort **kima* ging unter, und *mehi* wurde auf die Verwendung in Mundarten beschränkt.

EINO NIEMINEN

¹⁰ Suomen *mehi* ja *mehiläinen* sanojen suhteen vrt. Hakulinen mp. s. 137.